

Lőrincz Csongor

**Opponensi vélemény Bednatics Gábor *Térkonfigurációk a modern magyar lírában* című
akadémiai doktori értekezéséről**

A doktori értekezés fontos kutatási irány integratív feldolgozására vállalkozik: a tér kérdésének vizsgálatára lírai művekben. E kérdésfeltevés fölöttébb jogosnak és szükségesnek mondható, amennyiben a tér alakzatainak kutatása irodalmi művek kapcsán többnyire elbeszélő szövegek kronotopikus összefüggéseit célozta. Amennyire nehéz önálló líraelméletről beszélni (legalábbis a narratológiához viszonyítva), ugyanúgy nehézkes a térkomplexum költészetbeli megjelenésmódjának és szerepének kidolgozott módszertani képletek alapján történő vizsgálhatóságát előfeltételezni. A dolgozat tehát nem választ magának túlzottan kitaposott utakat a lírai terekbe vezető vizsgálódásaiban. Ilyen szempontból célkitűzéseit csakis üdvözölni lehet.

Az értekezés összesen hét fejezetből áll, elején a *Bevezetés* található (a szerkezet felvetette kérdések némelyikére alább térek ki). Itt a szerző a térelméleti és térpoétikai előfeltevéseket, az elemzés fő motívumait mutatja be. Először az ún. „térbeli fordulat” a téma, ahol előbb a második világháború utáni, majd múlt századeleji szociológia, aztán rögtön Michel Foucault híres előadása (*Eltérő terek*), végül pedig a teret a kartográfia kultúrtechnikái alapján konceptualizáló médiaelméleti megközelítések kerülnek szóba (ez utóbbiak volnának hivatottak átvezetni az irodalompoétikai módszertani kontextushoz). Mi az összekötő kapocs ezek között a diskurzusok között, amiért itt egymás mellé kerülnek, a „tér” általános jelölőjén túl? – ez számomra sajnos nem derült ki. A második alfejezet tovább folytatja a térrel foglalkozó diszciplináris pozíciók áttekintését a spatial turn vonatkozásában, sokféle adalék mellett kiemelve a testnek a tér tapasztalatában játszott szerepét, amely Hartmut Böhme alapján a tér „gráfiáit” hozhatja létre (a test itt nagyon is „médiium”-ként merül fel, 15.), másrészt utalva tér és hely Heidegger-től de Certeau-ig ívelő megkülönböztetésére. Ez a két összefüggés valóban esszenciális fontosságú a térpoétikai vizsgálódás számára, különösen, hogy az értekező többször hangsúlyozza, különös figyelmet szeretne fordítani az irodalom nyelvi-poétikai meghatározottságára, ezt nem szeretné feláldozni semmilyen kultúrtopográfiai érdeklődés oltárán. A következő, immár a lírára koncentrálnak alfejezet azonban nem ezeket az irányokat követi, hanem a modern líratörténet epochális alakzatai által implikált időfogalmat tárgyalja (elsősorban, amúgy indokolt módon, Baudelaire kapcsán). Az olvasó zavarba jön: akkor

tulajdonképpen mit is szeretne kutatni ez az értekezés? Címe és két első alfejezete alapján a „térkonfigurációkat a modern (...) lírában”, ám már a harmadik alfejezet sokkal inkább az időfogalmat tárgyalja. Nem oldja fel ezt a zavart a negyedik alfejezet sem (*A modernség térídeje*), ahol a modernségfogalom történelemelméleti kérdéseiről esik szó, Koselleck kapcsán (egyébként Koselleck ide kapcsolható *Zeitschichten* című kötete, benne pl. a *Raum und Geschichte* c. tanulmánnyal, nem kerül elő az eszmefuttatásban). Kétségkívül térbeli metaforák itatják át többször a történelem időbeliségét konceptualizáló diskurzusokat („korszakküszöb” stb.), mint ahogy az sem vitás, a modernség időtapasztalatát nagyban befolyásolta a térbeli mozgás gyorsulása, illetve lehetőségeinek kibővülése. Ha viszont ezeknek nagyobb szerepet tulajdonít(ana) az értekezés, akkor tematikus módon artikulálhatta volna ezek jelentőségét és problémaorientált kihívását. A következő, *Irodalomtörténet és tértapasztalat* című alfejezet aztán a modern költészet és kultúrtechnikák közötti viszonyról ejt szót, azért, hogy a tértapasztalat mediális közvetítettségét hangsúlyozza. Ez azonban egy apodiktikus tézisben mondatik ki, amely „újszerű kérdésfeltevés”-t jelezne: „nem az a fontos immár, mi az, amit a tér segítségével tapasztalhatunk, hanem az, hogyan válik egyáltalán hozzáférhetővé ez a tapasztalat.” (33.) Persze, közvetített ez a tapasztalat, ez sem vitás, de hogy miben is részesedik az irodalmi szubjektum (mind a produkció, mind a recepció oldalán) e tapasztalatban vagy ennek révén – ez aligha mellékes kérdés. A tapasztalat közvetítettségét nem célszerű (a- vagy antihermeneutikus módon) kijátszani a tapasztalat tartalmi vonatkozásai ellenében. A dolgozat saját kérdésfeltevését „újszerű”-nek minősíti (máshol „termékeny”-nek, többször előfordulnak ilyen önminősítő jelzők a dolgozatban, különösen az *Összegzésben*), ehhez képest a harminc oldalt számláló *Bevezetés* végén végül régi, ismerős témákhoz érkezik, amikor mégiscsak konkretizálnia kell a térpoétikai elemzés fő műveleti területeit: ezek a város, illetve a táj mint tér, továbbá az emlékezés helyei. (Szabó Lőrinc *Te meg a világ*-beli absztrakt, nem referencializálható struktúraelvét nehezen lehetne a térpoétika alapján igazán szóra bírni, erre később még kitérek.)

A város mint szöveg c. alfejezet jó bevezetés a tér-problematikába, Fritz Lang *Metropolisza* jelenti itt a felütést, hogy aztán az expresszionista költészet és Eliot Prufrock-költeménye, illetve a hozzá kapcsolódó William Carlos Williams egyes versei képezzék a költészet(történet)i példákat. Eliot verséhez alapvető megfontolásokat fogalmaz meg az alfejezet, világossá téve, hogy a lírai teret nem lehet referenciális módon előfeltételezni, azt mindig valamilyen textuális végbemenés, „nyelvi megnyilatkozás” (44.) alkotja meg, amelyet a testek és azok mozgásai rajzolnak ki ikonikus-deiktikus módon. Ez módszertani

premisszaként is érthető test- és térpoétika alapvető kapcsolatát tekintve. Ugyanakkor az értekező nem utal Eliot (de akár Williams) kapcsán a feltűnően allegorikus jegyeket mutató szövegszerveződés szerepére („Streets that follow like *a tedious argument*”, 42., kiem. a dolgozatban).

A város – mint a nem-organikus szép – paradigmájának értelmezése a magyar irodalmi modernség kontextusában kardinális kérdés eme modernség nemzetközi-összehasonlító jellegű mérlegelésének szempontjából (ahogy azt pl. a dolgozat által hivatkozott Karlheinz Stierle Párizs-monográfiája kifejti a város jelkarakterének és tudatának összefüggéseiről). Alapvető kérdés, a város esztétizálása, poetizálása a magyar modernségben (a szimbolikus kifejezésmódtól metonimikus szerkezetekig vezető váltáson *túl*) a nem-organikus jellemzőket előtérbe állítja-e – a benjamini értelemben az allegória (mint „a modernség armatúrája”) közegébe helyezi-e át annak reprezentálhatóságát – vagy pedig ettől jobbra eltekint és a nagyvárost igazából egyfajta háttérként, kulisszaként szerepelteti az irodalmi scenográfiában. Nem valószínű, hogy a város irodalmi antropológiájában a Nyugat-modernség (különösen a lírában) számot vet az allegorikus megjelenítés módusával és az ehhez társítható líraszubjektívációs alakzatokkal. Bednics Gábor elemzése mindenesetre erről nem győzik meg az olvasót, hogy a Nyugat-modernség horizontján jelentős szerepet játszott volna az allegorikus kód (bizonyos osztrák fejlemények is kínálják magukat itt párhuzamként, elég csak pl. Rilke Malte-regényére gondolni, ami persze Párizsban játszódik). Árulkodó, hogy Babits reflektáltan nem hajlandó a „Lichthof” kifejezést beleírni versébe (67.), vagyis a költői nyelv integritását igyekszik óvni a kollokvialis-városias, illetve persze idegen nyelvű kifejezéstől. Érdeemes lett volna mérlegelni pl. azt a távolságot, ami *A világosság udvarát* elválasztja a (későbbi) *Hajnali részegségtől*. Vagy ahogyan *A város peremén*, az *Elégia* és a *Téli éjszaka* mintegy újrafelhasználják a Babits-vers motivikus, izotopikus elemeit (pl. a „lég” és a „homályüveg”, az „ujságfoszlány” és „széttépett levél” átírását „A lég / finom üvegét / megkarcolja pár hegyes cserjeág”, „Csak egy kis darab / vékony ezüstrongy - valami szalag - / csüng keményen a bokor oldalán, / mert annyi mosoly, ölelés fönnakad / a világ ág-bogán.” sorokban). Lehet, hogy Babitsnál „nem a jelkép logikájának megfelelően működik a poétikai megragadás” (70.), ám genuin allegorikus kifejezésmódhoz, ezáltal a szó erős értelmében vett nagyvárosi lírához nem is jut el. Hasonló állítható az ekkori, „az Üllői úti fák”-ról író Kosztolányiról is. Összességében nehezen látni, az újfent rövidke alfejezetben mit is állít az értekezés Rába György bő negyven éve megjelent, itt bőségesen hivatkozott monográfiájához képest (*Babits Mihály költészete 1903-1920*).

A következő fejezet éppen a modern költői képek struktúrájával foglalkozik, amit röviden szólva kép és nyelv közötti határok átlépéseként, egyszerismind újra-beírásaként értelmez (szerteágazó szakirodalmi forrásokra utalva). A fejtegetések applikatív értelemben a táj irodalmi képzetére vonatkoztatják magukat, folytatva Babits-versek (*Messze, messze*) értelmezését, utána egyes magyar topikus tájképzetek számbavételét (Ady, Juhász Gyula). Kérdés, hogy a képjelleg tematizálása mindjárt garanciát nyújt-e a topografikus dimenzió vizsgálatára és nem inkább végső soron szimbolikus alakzatokat tárgyal-e az elemzés (vö. 85.) A Gárdonyi-alfejezet meglehetősen zavarba hozza a bírálót: Gárdonyi versei posztromantikus lírai klisék utánérzései, a vonatkozó korrespondanciaelv 19. századi retorikájával (*Szeptember*). Kérdés, hogy a korszak lírai termését korábban színvonalas monográfiában (*Kerülőutak és zsákutcák: a modern magyar líra kezdetei*, 2009) feldolgozó szerző tulajdonképpen mit is lát Gárdonyiban, a vonatkozó fejezet letagadhatatlan alkalomszerűségétől akár eltekintve. A fejezet utolsó alfejezete végül Térey János térpoétikáját célozza, benne a pl. a vasút motívumával. Felmerül a kérdés, miért nem ebben a fejezetben kapott helyet történeti és tárgyi okokból az utolsó fejezet *A vasút példázatai* c. alfejezete? A dolgozat nem problémátlan koherenciájához és kifejtettségéhez egy funkcionálisabb tagolás, szerkezeti elrendezés minden bizonnyal hozzájárulhatott volna. E kérdést odahagyva ugyanakkor megállapítható, hogy a Térey-alfejezet a dolgozat sikerültebbjeié közé tartozik: tézisé, miszerint a föld Téreynél kevésbé geográfiai, mint inkább geológiai fogalom, meggyőzően bizonyítja (kifejezetten izgalmas módon, pl. 104.), szuverén módon kezelve a recepciót, olyan poétikai-textuális megfigyeléseket foganatosítva, amelyek képesek e költő idioszinkretikus lírai világának és kifejezésmódjának magyarázatára (pl. az anagrammatikus dimenzió szerepe ebben a tér- és föld-poétikában).

A *Tér, struktúra, figuráció* című fejezet a tértapasztalat és testérzet közötti összefüggések nyomába ered. Ez a konnexió teljesen indokolt, különösen lírai alkotások esetében, ahol a szubjektív testérzet, a „Leib” és „Körper” közötti differencia fontos szerepet játszhat. Az első alfejezet mégis inkább a művészetelméleti kontextusok felé nyit, kevésbé genuin testfenomenológiai effektusok irányába, amelyek a költészet medialitásával volnának összekapcsolhatók (pl. testi mozgások, érintés [amelyet Derrida vonatkozó munkájában térbeliesülés struktúramozzanataként tárgyalt], mimikus gesztusok, lélegzet stb.). A halott test és az esztétikai megörökítés kapcsolatának toposzát összehasonlító irodalomtörténeti kontextusban szemrevételezi, Christina Rossetti, Babits és Kosztolányi egy-egy verse kapcsán. Az alfejezetben a térprobléma jóformán szóba sem kerül, érdeme inkább a mondott komparatív

kontextusnyitásban állhat. Meghökkenítő, nehezen összeköthető váltás ezután Szabó Lőrinc tematizálása a következő alfejezetben, ahol a „szerkezeti tér” fogalma lenne mondott költő művének interpretánsa a térpoétika szemszögéből. Terjedelmi okokból itt is vállalva a leegyszerűsítés ódiomát: a szerkeszetiség absztrakt elvét nem igazán látom összekapcsolhatónak a térkérdéssel további finomítások nélkül. A térbeliséghez mégiscsak valamilyen kvázi-referenciális tapasztalati sík, de legalábbis deiktikus jellegű topográfiaeffektus tartozna, különben parttalanná válnak a fogalom határai és bárhol képesek leszünk térbeliséget felfedezni (persze inkább csak metaforikus módon). Ez az alfejezet lehet, hogy testpoétikailag vizsgálódik valamilyen szinten, de térpoétikai relevanciáját magam nem bírtam felfedezni. Hasonlóan zavarban hagyja a bírálót az utolsó alfejezet is, amely a hallgatásról szól, ezzel a „köztes tér” ugyancsak metaforikus képzetét kapcsolva össze. A hallgatás (a „kifejezhetetlen” 137., a kimondatlan) bizonyosan működik valamiféle intervallumként, szünetként a beszéd vagy a nyelv kontextusában, de a térbeli konceptualizálásához további lépéseket kellene tenni, akár a szöveg mint szöveg teresülésének önreflexív effektusai kapcsán. Sajnos a dolgozat itt nagyon közel kerül ahhoz, hogy parttalanná tegye a saját maga által választott központi fogalom használatát és kiüresítse alkalmazhatóságát. Ugyanakkor érdekes, hogy a fentebb említett lélegzetkomplexum azért egy utalás erejéig előkerül: „...a beszélés folytonosságára, mely a kimondáshoz kötött hang testileg a (megint csak teremtő) lehetetet is magában foglaló aktusával párosul (...) Amíg beszéd van, van lélegzet is, s amíg ezek működnek, létezés is van.” (136.). Ha követjük a Nancy által megfogalmazott korrelációt lélegzet és tértapasztalat között, ezek interdependenciájára nézvést,¹ akkor a dolgozat itt igazán izgalmas lehetőség előtt áll(na): a lélegzet lírai médiumának és aktusának kikérdezése a térdimenzióra gyakorolt hatását tekintve.

A következő, *A helyhez kötött idő* című fejezet első alfejezete ugyan a kartográfia kultúrtechnikáját hozza elő (ugyanacsak váratlanul, miután több fejezeten keresztül a kartográfia nem került szóba), hogy azután – mint szerzőnknel oly gyakran, nem csak ebben a művében – a Nyugat-modernség kezdeteihez nyújtson adalékokat. *Az emlékezet helye(i)* című következő alfejezet politikai és kulturális reprezentációkról ejt szót, hogy aztán Arany *Ének a pesti ligetről* című versét elemezze. Itt korabeli referenciális tényállások (emlékezetpolitikai tanúságok és reprezentációk) felvezetése után ismét szóba kerül a térkép diszpozitívuma, ezután a következő tézist olvassuk: „A modern emlékhelyek és a modern irodalom a lakozás jellegében közösködnek, fenomenologikusak és hermeneutikusak egyszerre.” (152.) Itt tehát mégiscsak a térképzet elengedhetetlen fenomenologikus jellegére hivatkozik az értekező... Kár viszont,

¹ Jean-Luc Nancy: *Raum ohne Zeit = Uó: Das Gewicht eines Denkens*, 1995, 103.

hogy a „lakozás” teljesen bevezetetlen módon bukkan fel és az idézett szűkszavú tézist a dolgozat semmilyen szinten nem bizonyítja vagy egyáltalán értelmezi. Általánosan mondván: a dolgozat jobbára elmulasztja azt az alapvetően szükséges lépést, hogy a kartografikus műveletet áthelyezze és értelmezze a költészet önprezentációjának nyelvi közegében. Magyarán: annak vizsgálatát, miként hozzák létre az irodalmi szövegek azt a teret performatív módon (akár térképészeti utalásrendszer keretében), amelyről beszélnek. Az alfejezet végén ez mégis megtörténik, ahol Kosztolányi *Az Üllői úti fák* c. versében a „refrénszerű megszólít”-ást „ráolvasásszerű” effektussal köti össze és ezáltal „szavak és mozgás [színrevitt, L.Cs.] együttesé”-nek szerepét méltatja „a környező tér” „újraformál”-ásában (153-154.). Mindez sajnos csupán néhány mondatot jelent az alfejezet vége felé, de ezen a ponton azért figyelmes és invenciózus líraolvasás működik, kár, hogy nincs ilyenekből lényegesen több az értekezésben. Az *Esztétikai enteriőrök* című utolsó alfejezet ismét zavarbaejtően heterogén képet mutat: szűk hat és fél oldalon szó esik az emlékezésről, a városról, az időfogalom és térképzetek viszonyáról, végül a szaglás szenzorikus kódjáról az esztétizmusban. Szorítkozzunk itt is csak a tértémára: a fejezet Baudelaire második, komoly értelmezéstörténetet magáénak tudó *Spleen*-versével indít, amelyben feltűnő a különböző hangsúlyozott kulturális eredetű téralakzatok szerepe, illetve a térkép trópusa. Az értekezés itt sem ad meg lényegileg költészetértelmező interpretánst eme imagináció és figuráció számára. Ezt itt röviden pótolva: Baudelaire második *Spleen*-versében az allegorikus azonosítások alapvető funkciója nem egyszerűen referenciális térbeliesítésben, de a lírai szubjektivitás kívülhelyezésében áll (amelynek további deszubjektívációs implikációi vannak). Ez a szubjektivitás – a Dasein térbeliségéről értekező Heideggert variálva – nem egyszerűen térben van (pl. nagyvárosi térben), de térbeli a létmódja („im Raum” vs. „räumlich”). Erre az orientáló alapvetésre lett volna szükség ahhoz, hogy a dolgozat valóban funkcionális és koncentrált módon legyen képes továbbhaladni a modern líra térkonfigurációinak (és itt mindhárom kifejezés hangsúlyos) vizsgálatában.

A metafizika felfüggesztése című fejezet *Térszerkezet és képiség* c. alfejezetében Weöres költészetével foglalkozik az értekezés. Ugyan itt a deklaratív szinten a térkérdés állna a dolgozat fókuszában, azonban a tér fogalma igencsak absztrakt-metaforikus értelemben van jelen (pl. „a mítosz általános tere”, 167.), ha egyáltalán, az alfejezetben. A *Tér és pokol* alfejezet Pilinszkyre tér ki, a *Terek* c. vers elemzésére vállalkozva. Hadd kérdezzük meg, az, hogy ezt a verset és más Pilinszky-költeményeket is többen megzenésítettek, milyen hozadékkal jár a térpoétika vizsgálata számára? Nagyban segítette volna az – amúgy átlátható terjedelmű – dolgozat

olvashatóságát és argumentatív stringenciáját, ha legalább ilyesféle fölösleges töltelékelemek nem fordulnának elő benne. A *Terek* grammatikai kihagyásokra építő poétikáját a dolgozat ugyanakkor részletesen, fókuszáltan elemzi. Különös azonban, és ezzel már nem foglalkozik az elemzés, hogy a versből eltűnnek a térképzetek a lírai szubjektum explicit önmagára vonatkoztatása után.

A hálózat és a tárgy. A vasút példázatai c. alfejezethez nehéz érdemben hozzászólni, miután tíz oldalt számlál, ebből hat oldalt idézetek foglalnak el (versidézetek az eredetiket követő tördelt formában). Tematikailag a vasút motívuma áll előtérben, amelyről korábban kiderült, hogy indokoltabb lett volna az értekezés első harmadában szerepeltetni.

A *Térbeli időszeletek* alfejezet ismét az irodalmi modernség időképzeteivel és historizálhatóságával foglalkozik. Ennek jegyében Ady *Rohanunk a forradalomba* és Babits *Május huszonharmadika Rákospalotán* c. verseit elemzi. Ennek az alfejezetnek ugyancsak nem sok köze van a dolgozat címében jelölt tematikához, sokkal inkább egy „Eseményképzetek a modern magyar lírában” című értekezésbe illene. És valóban, a dolgozat nem kis része sokkal inkább szólna az irodalomtörténetírás projektumának a modernitást illető kérdéseiről, mint a modern költészet térpoétikájáról. A dolgozat ilyesfajta irányvesztésének és diszkurzív-tematikus távlatának elmosódásának háttere nehéz nem önreflexív értelemben olvasni az utolsó alfejezet alcímének kifejezését („iránytalanság”).

Mindezt alighanem az értekező is érzékelte, ezért a dolgozat végén található öt oldalas *Összegzésben* nagyívű összefoglalást kísérelt meg. Sajnos a dolgozat központi kérdésfeltevése átfogó és következetes applikatív feldolgozásának részlegességét ezzel nem lehet kompenzálni. Az sem könnyíti meg az olvasó dolgát, hogy az utolsóelőtti mondatban összefoglaló-visszatekintő nyomatékkal kerül elő egy szakirodalmi forrás terminológiai alapvetése („... voltaképp a westphali plauzibilis világ elgondolásának szimpatikus ajánlatát követtem.” 222.), amely eladdig a teljes dolgozatban nem bukkant fel (Bertrand Westphal *The Plausible World* c. könyvéről van szó a „Bibliográfia” tanúsága szerint). Meg kell még jegyezni, hogy az *Összegzésben* is jellemző az elütések túlzottan magas száma, akárcsak a dolgozat egészében (illetve fogalmazásbeli hanyagság is akad: „a térbeli fordulatként elhíresült szakemberek”, 218.).

Összességében megállapítható, hogy a dolgozat ugyan érdekes és fontos, nem utolsósorban költészettörténeti tétcelkel bíró témát, illetve kérdésfeltevést avat vizsgálódása tárgyává, illetve kiindulópontjává, azonban módszertani, analitikus és applikatív síkon csak nyomokban képes

beváltani célkitűzéseit (ezáltal sajnos lényegi irodalomtörténetírási és -fenomenológiai alkalmazási lehetőséget szalasztva el). Azért javaslom mégis védelemre, mert szerzője más publikációiban (itt a fentebb említett *Kerülőutak és zsákutcák* c. könyve kínálja magát) tanúsította monografikus képességeit és felkészültségét, ebben a dolgozatában pedig a térbeli fordulat kultúratudományos szakirodalma jelentékeny részének, továbbá egy évszázad magyar lírájának vázlatos áttekintését kísérelte meg, több összehasonlító irodalomtörténeti párhuzammal is. Az integratív igény ekképpen kétségkívül jellemzi az értekezést, ennyiben túlmutat az eddig „jobbára széttagolt” „magyar irodalmi érdeklődés” hasonló kezdeményezésein (222.).

Berlin, 28.6.2023

